

**ДУХОВНІСТЬ І МОРАЛЬНІСТЬ:
ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ**

Здійснена спроба дослідити дефініції «духовність» і «моральність» в історії вітчизняної освіти. Аналізуються погляди філософів, психологів і педагогів з метою визначення сутності відповідних базових понять духовно-морального виховання дітей.

Ключові слова: *релігійна та моральна духовність, моральність, психологічний аспект духовності, історія освіти.*

Постановка проблеми

Вступ. Аналіз наукових публікацій, присвячених розумінню процесів розвитку і формування особистості, роль виховання й освіти, місця різних соціальних інститутів в них переконують у тому, що ці процеси осмислені з різних боків у працях як зарубіжних, так і вітчизняних філософів, соціологів, культурологів, теологів, психологів і педагогів, і певною мірою стосуються питання становлення духовності, моральності юних поколінь.

Поняття «духовність» є похідним від «духу». Цим терміном в українській мові здавна позначається те, що протилежно субстанціальній основі буття — «матерії». В. Даль у «Тлумачному словнику живої мови» дає таке визначення духовності: «Духовність — це стан духовного. Духовний, безтілесний, нетілесний, з одного духу і душі складається ... все що відносяться до душі людини, і розумові і моральні сили його, розум і воля».

У словнику С. Ожегова «духовність — це властивість душі, що складається в переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними». Психологічний словник поняття «духовність» людини характеризує як «індивідуальну вираженість у структурі особистості двох фундаментальних потреб: особистої потреби пізнання і соціальної потреби жити і діяти для інших».

Словник з етики «Енциклопедія моральності» дає таке визначення духовності: «Духовність — специфічно людська якість ... характеризує мотивацію та сенс поведінки особистості ... Духовність — позиція ціннісної свідомості, властива всім його формам — моральної, політичної, релігійної, естетичної, художньої, але особливо істотна в сфері моральних відносин. Духовність характеризується ... безкорисливістю, свободою, емоційністю, що відірвалася від фізіологічно детермінованих переживань ... ».

У педагогічних довідниках духовність розглядається в трьох аспектах: 1) вищий рівень розвитку та саморегуляції зрілої особистості, коли основними орієнтирами її життєдіяльності стають вічні людські цінності; 2) орієнтованість особистості на дії заради блага довколишніх, пошук його моральних абсолютів; 3) з християнського погляду — наближеність людини у своїх вищих прагненнях до Бога.

Необхідно також відзначити таке: аналіз енциклопедичних, тлумачних, філософських, психологічних і педагогічних словників показав, що термін «духовність» розглядається з двох позицій: релігійної і світської. Це цілком зрозуміло, тому що навіть етимологічно слова «дух», «душа» походять від слова «дихання». Ця ознака безпосередньо відрізняє життя від смерті, що допомагає релігійному осмисленню людського буття пов'язувати «дух» з безсмертним і божественним.

У християнській традиції духовність протиставляється душевності — сукупності всього того, що не виходить за межі психологічних процесів. На відміну від «душевного» «духовне» очищено від замаскованих імпульсів свавілля, себелюбства, чуттєвості, агресивності. Тому духовність в християнській етиці пов'язується з внутрішньою чистотою і умиротворенням, зі скромністю та послухом.

Філософія діалектичного матеріалізму розглядає слова «дух», «душа» як синоніми слова «психіка». У давньогрецькій мові для позначення поняття «дух» існувало два слова: «пневма» (*pneuma*) і «нус» (*nus*). Перше в дослівному перекладі означало

«вітер, подув», використовувалося в Священному Писанні й мало значення «дар життя, отриманий від Бога». У філософії дух позначався словом «нус», яке включало в себе такі поняття, як розум, інтелект, логос. Навіть такий короткий аналіз дає змогу зробити висновок про різне розуміння духу (отже, і духовності) в релігійній і світській думці.

У марксистській філософії поняття «дух» синонімічно поняттю «свідомість». Вітчизняна філософія на відміну від західноєвропейської завжди була орієнтована на «логос», який передбачає одухотвореність світу, тому проблема духовності людини — одна з основних у спадщині вітчизняних філософів.

Метою нашого дослідження став усебічний аналіз згаданих понять, тому наголосимо, що повною мірою розкрити поняття духовності і моральності можливо, лише спираючись на сучасні досягнення філософії, психології, педагогіки й багатьох природних наук. Дійсно, ми не зможемо формувати власне уявлення про духовність, якщо не зрозуміємо сутність феномена людини, який можна пояснити лише за умови відходу від стереотипного, раціонально-фізичного погляду на нього.

Виклад основного матеріалу

Початок ХХ ст. характеризується особливим злетом релігійної моральної філософії. Цей інтерес до духовного життя людини передала мислителям велика вітчизняна культура і, в першу чергу, література. «...Російські творці, коли у них була духовна значущість, завжди шукали не стільки досконалої культури, скоєних продуктів творчості, скільки досконалого життя, досконалої правди життя... Гоголь і Толстой готові були пожертвувати творчою досконалістю творів літератури в ім'я творчості досконалого життя», — писав Н. Бердяєв.

Н. Бердяєв вважав, що дух одночасно реальний та ірреальний. Його реальність не викликає сумніву й засвідчена всім досвідом людства. Разом з тим дух не є об'єкт, оскільки немає такої об'єктивної реальності, яку можна назвати духом, але є ознаки, за яким дух можна встановити: «... ознаками духу є — свобода, сенс, творча активність, цілісність, любов». Духовність в житті людини проявляється в його волі, активності, творчості, любові і милосердді, прагненні до перетворення життя.

Головним у процесі духовного становлення Н. Бердяєв ставив індивідуальну свободу особистості. Адже людина сама відповідальна за творення в самому собі добра, за своє духовне сходження (при цьому філософ не заперечував ролі виховання). Але самотворення в собі духовної людини можливо, за твердженням Н. Бердяєва, лише в творчості. Н. Бердяєв вважав, що духовність не може бути виключним напрямком енергії людини на самого себе, вона має спрямовуватися на інших людей. Філософ виділяв кілька типів духовності: християнська (православна, католицька); нехристиянська (мусульманська); загальні основи духовності (індуська, містична); боголюдська (нова).

Нова духовність включає в себе всі ознаки, перелічені вище. Тому цілком зрозуміло, що для нас найбільший інтерес представляє трактування понять «духовність» і «моральність» у працях зарубіжних філософів саме цього періоду. В. Соловйов був першим філософом, який в основу своєї філософської системи поклав вчення про моральність. Поняття «моральність» і «духовність» у його працях синонімічні. Предметом моральної (духовної) філософії є поняття добра, яке єдине, на його думку, у всього людства. Основа загальнолюдської моральності (духовності) базується на почутті сорому, жалості й благоговіння щодо вищого початку. Більш того, В. Соловйов підкреслює, що людина існує гідно тільки тоді, коли підпорядковує своє життя та свої справи моральному закону і направляє її до безумовних моральних справ.

Н. Лоський вважав, що поняття «дух» і «духовність» не вимагають ніяких доказів і роз'яснень. Однак він опосередковано приводить нас до розуміння складових духовності. До них Н. Лоський причисляє свободу, істину, добро, любов і красу. І. Ільїн, розглядаючи проблеми духу і духовності, прийшов, у свою чергу, до висновку про те, що наявність духовного начала в людині є сенсом існування будь-якої особистості: «... дух є «повітря» і «хліб» людського життя, бо людина задихається і знемагає без нього. Дух є ... таємний, внутрішній світ у всіх суцільних речах; початок, у всьому животворне, осмислює та очищає ... дух є сила самовизначення на краще ... ».

Серед витоків духовності І. Ільїн називає почуття сорому, почуття обов'язку, пориви совісті, любов, потребу в красі і співчуття. Але серед найбільш важливих і вічних духовних основ людини він виділяв віру і любов.

Отже, практично всі релігійні філософи початку ХХ ст. вважали, що духовна реальність проявляється в розумінні Бога, а Бог, на їхню думку, є царство Істини, Добра, Краси, Святості. Відповідно до поглядів таких учених, як М. Бердяєв, С. Булгаков, В. Вернадський, В. Зеньковський, Ж. Піаже, К. Роджерс, В. Соловйов, С. Франк, Р. Штейнер, сутність людини ніколи не зводилася тільки до біологічної та соціальної ролі, але завжди наповнювалася також і духовним змістом.

У «Філософській енциклопедії» (1967) духовність трактується як явище, протилежне фізичної сутності людини, як його розумова діяльність. У «Тлумачному словнику української мови» духовність визначається як «властивість душі, що складається в переважанні духовних, моральних та інтелектуальних інтересів над матеріальними». При цьому, оскільки одним зі значень слова «духовний» є те, «що відноситься до релігії, до церкви», то у філософській літературі радянського періоду ототожнення духовного з релігійним можна зустріти настільки ж часто, як і ототожнення духовності та культури — в період пострадянський. Таке змішання понять і дотепер є серйозною перешкодою для виявлення справжньої сутності духовності людини.

В «Українському педагогічному словнику» (1997) духовність визначена як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти для «інших». У гуманістичній традиції духовність розглядається, насамперед, з позиції ставлення людини до навколишнього світу, виражає систему зв'язків між світом людини і світом як середовищем його проживання. При цьому мають на увазі не зв'язки, засновані на обміні речовин, притаманні всякій живій системі, а переважно зв'язки, засновані на обмін енергією та інформацією (психічні, емоційні, ірраціональні зв'язки — В. Зеньковський; відчуття єдності зі світом на рівні цілісного організму — К. Роджерс).

Духовність може бути визначена як відчуття й усвідомлення людиною своєї єдності, свого нерозривного зв'язку з усім навколишнім світом. Можна виділити в цьому визначенні два рівні духовності — відчуття й усвідомлення. Він вважає, що духовним може бути і неосвічена людина, яка інтуїтивно відчуває рівноцінність і нерозривний зв'язок світу власного «Я» і всього іншого світу, свої відносини з яким він будує не на страху або примусі, а на любові та співчутті. На рівні усвідомлення «духовність» досягається тоді, коли людина в процесі виховання, освіти і самовиховання здійснила синтез усіх знань про світ і проникла в суть глибинних взаємозв'язків усіх його проявів.

Наше визначення поняття «духовності» було б неповним без згадки про її третій рівень — віра в божественне як єдність усього суцього. Роль релігії, її значення в регулюванні моральності людини істотні у перехідний період його розвитку. Коли відчуття вже неясні (недостатні) для моральної саморегуляції, а усвідомлення єдності світу ще не досягнуто або недосяжно внаслідок життєвих обставин, віра є єдиним джерелом, здатним допомогти людині встановити справді гуманні відносини зі світом. Якщо ж розуміти віру як некритичне прийняття готової істини, то знання наших школярів, принаймні, їх більшість, ще не перевірена життєвим досвідом, є не що інше, як віра, яка тим глибше, чим вище авторитет учителя і чим більше любов учня до нього. Таке розуміння духовності дає змогу у визначенні цілей виховання уникнути центрації як на особистості, так і на природі, соціальному середовищі або упованні на Бога. Переоцінювання тієї чи іншої зі сторін і визначало обмеженість всіх попередніх моделей світу та різновидів гуманізму, що ґрунтуються на цих моделях. Саме цей факт зумовив утопічність і нереалізованість всіх благих побажань про всебічний і гармонійний розвиток особистості.

Ми розглядаємо «духовність» як категорію гуманної педагогіки, яка солідаризується з В. Далем, що розум — тільки одна половина людини, що інша — це вдача, моральність, хотіння, любов, пристрасті. В силу цього у вихованні, у діяльності освітніх установ слід не ігнорувати другу половину духу людини.

У педагогіці духовність нерідко трактується як «... індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання; соціальної потреби жити і діяти «для інших». Саме з формуванням духовності й моральності, як показує проведений нами аналіз, більшість представників гуманітарних наук пов'язує вихід людства з морально-екологічної кризи. Тому з різних боків вони прагнуть охарактеризувати досліджувану категорію. Це дає змогу прийти до низки висновків:

1. Аналізом довідково-енциклопедичної літератури встановлено, що поняття «духовність» представлено у ній не як колективний чи соціальний феномен, а, насамперед, як індивідуальний і гуманістично спрямований. Духовність тлумачиться як «специфічна людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [16]; стверджується, що духовність — це поняття, що узагальнено відображає цінності (сенси) і відповідний до них досвід, протилежний емпіричному ("матеріальному", "природному") існуванню людини, або, принаймні, що відрізняється від нього. Духовність виявляється у спрямуванні людини до вищих цінностей, до ідеалу, в усвідомленому спрямуванні людини до досконалості; відповідно одухотворення полягає у засвоєнні вищих цінностей, в наближенні до ідеалу» [17].

У філософській концепції П. Юркевича категорія духовності постає в контексті Богopodobності (пробудження та вершина життя), яку автор вирізняє як центр людської особистості, а серце — як містичний та чуттєвий орган пізнання й сприйняття найвищих сакральних цінностей, зокрема Бога [24].

Дещо відмінне тлумачення цього поняття наведено у працях М. Бердяєва. Стверджуючи, що джерело духовності — в надприродному початку, тому одухотворення є головною метою людського життя, оскільки людина є не тільки істотою природною чи суспільною, а й духовною. Духовність, у розумінні М. Бердяєва, тлумачиться як найвища якість, цінність, або досягнення в людині. Саме завдяки духовності людина змінює, відтворює, просвітлює природний та історичний світ. Духовна людина, на думку філософа, не боїться взяти на себе відповідальність не лише за свою долю і за долю своїх близьких, а й за долю свого народу, людства, всього світу: «Найвища мета життя не економічна, не соціальна, а духовна», — відзначав філософ [2]. На думку М. Бердяєва, духовність є метою і досягненням самої людини, тобто результатом її певних цілеспрямованих зусиль.

У пошуках найвищої духовності філософ С. Франк дійшов висновку, що вона притаманна християнству, яке у символічній формі узагальнює загальнолюдські духовні цінності, а саме: «внутрішнє життя, зв'язок людських глибин з надприродним початком» [20].

Формулюючи теорію духовної основи побудови життя на Землі, Н. Лосський вважав, що існують матеріальні, душевні та духовні процеси. В останніх, на думку філософа, створюються або асимілюються абсолютні цінності. Людина, у розумінні філософа є носієм духовних основ від народження. Н. Лосський наголошує, що будь-який субстанціональний діяч з нижчого рівня розвитку від народження є носієм духовних основ свого буття і діяльності, здатний до душевних і тілесних (матеріальних) проявів, за яких пріоритетною є духовна сфера особистості: її прагнення до кінцевої мети — абсолютної повноти буття і досконалості [14]. Отже, автор акцентує увагу на первинності духовного у людині та пріоритетах духовного над душевним і тілесним.

М. Каган пропонує розмежовувати терміни «дух», «духовний», «духовність». За думкою науковця, жодне інше поняття: ні свідомість, ні розум, ні мислення, ні інтелект — не фіксують дану реальність у всій її цілісності. Ці поняття цінні тим, що позначають якісну відмінність психічної діяльності людини від психічної активності тварин [11].

Оригінальний підхід до вивчення духовності запропоновано С. Кримським [12]. Учений наголошує на активності особистості, що створює власну духовність, а не сприймає її як даність. Він характеризує духовність як здатність переводити універсум зовнішнього світу у внутрішній світ особистості на етичній основі, створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самотність людини, її воля залежно від ситуації, що постійно змінюється.

Н. Силуянова поділяє духовність на релігійну та моральну. Релігійна духовність полягає у задоволенні соціальної потреби індивіда завдяки споглядальному індивідуально-особистісному спілкуванню з Богом. Моральна духовність зорієнтована на реалізацію зазначеної потреби безпосередньо на практиці людських взаємин зобов'язань людей один перед одним. У запропонованому підході духовність трактується як особливий регулятив у діях особистості, який, з одного боку, спрямований на самовдосконалення через залучення до вищих релігійних цінностей таких, що пов'язані з ім'ям Бога, з іншого — на життя, яке людина створює навколо себе через моральність власних вчинків, дій, тобто власної активності, спрямованої на інших [18].

А. Алексеєнко вважає, що духовність не тотожна релігійності, трактує духовність як міру взаєминах рийняття людиною духа і виявлення його в усьому житті людини й у відносинах між людьми. На думку автора, «дух — це об'єктивна реальність, така ж сама, як і будь-що інше; це знання, (інформація, енергія), що входить у нас, коли ми готові їх сприйняти» [1].

На думку С. Ярмуса, духовність — це уся свідома активність людського духа, яка веде і підносить людину до ідеалу добра, — до того, що її облагороджує. «Духовність людини — це активність її розуму, серця і духа — всі прояви її життя, інспірованого (натхненого) ідеалом Найвищого Добра, Благодаттю Божественного Духа. На духовність людини припадає та її активність, яка виринає із спонук Віри, Надії, Любові» [25].

І. Ільїн щодо духовності відзначив таке: «Духовність людини не збігається зі свідомістю і не вичерпується думкою, не обмежується сферою слів і висловлювань. Духовність глибше за все це більш могутня, багатша, значніша і більш священна. Духовна людина навчається схилитися перед Богом, шанувати саму себе, бачити й цінувати духовність у всіх і бажати творчого розкриття і здійснення духовного життя на землі» [10, 399–400].

Спираючись на антропологію К. Ушинського, який розглядав людину як сплав духу, душі й тіла, сучасні психологи І. Бех [3], Б. Братусь [5], М. Євтух, В. Слободчиков [19], В. Зінченко [8], В. Знаков [9] пропонують цілісний погляд і репрезентують людину як особистість, що фізичним боком торкається матеріального світу, а духовним — світу трансцендентного.

І. Бех під духовністю розуміє, насамперед, зосередженість на моральній культурі людства. «Адже духовність, — наголошує вчений, — так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на моральній культурі людства. То й цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення» [3]. Але важливо й те, що під духовністю особистості автор розуміє Дух, який перебуває в ній через прийняття Христа. Отже, духовність передбачає здатність людини піднятися над сьогоденням, поточними повсякденними інтересами та потребами і зазирнути у майбутнє.

Аналізуючи духовні цінності з позиції християнського світогляду, І. Бех наголошує, що вони визначають передусім ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього і ставлення до інших людей [3]. У цьому зв'язку основними цінностями виступають віра, надія і любов. Неприйняття духовних цінностей, — продовжує вчений, — це не тільки відсутність любові до Бога, а й певний вибір, надання переваги собі, зосередження почуттів на власному «Я».

Психологічний аспект духовності досліджували М. Боришевський, Ж. Маценко, Е. Помиткін, Ж. Юзвак, які розуміють духовність як психічну якість людини, складне поєднання таких особливостей інтелектуальної, чуттєво-емоційної і вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби в пізнанні світу, себе, навколишніх людей і засвоювання духовних цінностей. Психологи розглядають духовність як одну з характеристик і здатність людини до психічного й особистого вдосконалення та самовдосконалення [23]. У духовності опосередковано чи безпосередньо виявляються особливості ставлення людини до інших людей, явищ, навколишньої дійсності, себе — до всього, чим вона щоденно збагачується упродовж життя. Духовність — це

інтегральне утворення людської психіки, складне гармонійне поєднання певних психічних та особистісних якостей людини, має певні форми вияву, які можна вивчати.

Релігійний аспект духовності став предметом дослідження багатьох учених. Так, описуючи ступінь розвитку особистості, на якому вона стає духовною, Б. Братусь зауважує, що на цьому ступені свого розвитку, людина починає усвідомлювати і дивитися на себе й інших як на істот, життя яких не закінчується кінцем земного життя. Це рівень, у рамках якого вирішуються суб'єктивні взаємини людини з Богом, встановлюється особиста формула зв'язку з Ним. Людина як суб'єкт приходить до розуміння іншої людини як Образа та подоби Божої. Внаслідок цього інша людина набуває в її очах особливу сакральну, божественну цінність [5].

За твердженням В. Слободчикова, духовність є саме глибинна суть людини як родової істоти. «Можна сказати, що людина духовна за тою мірою, якій абсолютний Дух став її суб'єктивним духом. І саме тому у найвищому ступені духовність виявляє себе і стає способом життя людини, коли вона вступає в особисті стосунки з Богом — воістину вищою Основою буття всього суцього» [19].

Подібні погляди на духовність були у класиків педагогіки. Зокрема, В. Зеньковський визначав духовність осереддям, живою серцевиною людини, істинним центром («реального я»), основою індивідуальності людини, її метафізичним ядром» [7].

Думка сучасних педагогів стосовно духовності багато в чому співпадає з розумінням класиків. Так, О. Вишневський вважає, що духовність є найвищим щаблем в ієрархії цінностей, тобто належить до абсолютних, вищих цінностей. Характеризуючи духовність, педагог наголошує на тому, що це обумовлена світоглядом і вірою спрямованість людини до Бога і до богоугодно трактованих ідеалів нижчих рівнів ієрархії цінностей, що стосуються естетичного, морального, національного, громадянського, родинного, особистісного та іншого життя людини [6]. У своїх дослідженнях О. Вишневський духовність пов'язує зі шляхом людини до Бога, її зорієнтованістю на дотримання у житті Божих заповідей.

Як специфічну властивість людини розглядає духовність Г. Шевченко. Духовність, на думку автора, це внутрішня енергетична сила особистості, основа її життя, ієрархія загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси. Г. Шевченко вважає, що духовність інтегрує енергію Духа, екологію Духа, красу людського Духа, переживання краси духовного світу, різних картин світу: наукової, естетичної, сердечної. Говорячи про духовність у практичній діяльності, автор підкреслює: «Духовність ми розглядаємо як проблему оволодіння сенсожиттєвими цінностями, цілями та смислами, постійне сходження до вершин найвищих цінностей і реалізацію їх у практичній діяльності» [22].

Н. Лавриченко робить спробу поєднати поняття «духовність» і «моральність» у сучасній педагогічній науці, у якій духовність є способом індивідуального світопізнання та світовідношення у складному поєднанні з механізмом саморефлексії, тобто визначає ставлення людини до самої себе, тоді як моральність ґрунтується на історичному досвіді й формує такі культурні концепти, як моральні норми, принципи, поняття добра [13].

На думку А. Богуш, духовність є своєрідним інтелектуально-чуттєвим, емоційним станом особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки та діяльності людини і характеризує її цілісність як особистості. Трактуювання духовності як інтегрованого поняття, обов'язково має обіймати його світське і релігійне розуміння [4]. Ця думка набуває розвитку у працях А. Шевченка, який під духовністю розуміє божественність. Термін «духовність», на його думку, походить від слова Дух, а по визначенню Дух (Святий) — це Бог.

Отже, духовність — це божественність, близькість до Бога, звід законів, переданих Творцем. А рівень духовності А. Шевченком визначається «близькістю людини до Бога» [21]. Привертає увагу теза про те, що рівень духовності не залежить від рівня освіченості людини, отриманих знань у сфері музики, поезії, мистецтва, які він відно-

силь до культури, освіти, моральності, тоді як рівень духовності визначається тільки рівнем пізнання людиною Бога. На думку вченого, моральна людина може бути бездуховною. Духовна ж людина обов'язково буде моральною, тому що виконує закони, дані Творцем, і віддзеркалює більш високий рівень, де моральність є лише початковим виявом. Через те найефективнішим і фундаментальним критерієм підвищення моральності є підвищення духовності.

Т. Саннікова аналізує сутність поняття «духовність»: світський та релігійний погляд — і доходять висновку, що духовність у світському розумінні — це зосередженість на моральній культурі людства, своєрідний інтелектуально-чуттєво-емоційний стан, психічна якість людини, здатність людини до вдосконалення і самовдосконалення через засвоєння духовних цінностей культури. Духовність у релігійному розумінні є дещо інше: це глибинна суть людини як родової істоти, духовне відродження духу в людині після її особистої зустрічі з Богом, божественність. І тому виховання духовності з погляду релігії можливе через знайомство з основами релігії, зокрема, з християнством і християнською мораллю [26].

У новітній літературі духовність розкривається переважно як внутрішня інтелектуальна і моральна сутність людини, як його неминуща цінність, основний орієнтир життєдіяльності. Поняття духовності включає також релігійний аспект — уособлення психічних проявів організму. Вітчизняні мислителі початку ХХ ст. розглядали духовність як божественну сутність в людині і як збагачення розуму науковими цінностями, ідеями добра і краси.

Провідні вітчизняні вчені ХХ–ХХІ ст. І. Бех, М. Боришевський, М. Євтух, В. Жуковський, Е. Помиткін, Т. Тхаржовська, О. Сухомлинська у наукових публікаціях 2000–2012 рр. духовність розкривають як вищий прояв людської сутності й розглядають її як результат глибинного освоєння знань про природу, суспільство, людину, як прояв «людського в людині». Вони показали, що духовність є сукупність вищих нематеріальних цінностей світського та релігійного значення, провідними засобами виховання духовної культури в учнів виступають предмети і явища матеріального та духовного світу, а також види їхньої діяльності, безперервне оновлення їхнього життя в навколишньому середовищі, що сприяють залученню до духовної культури.

Погоджуючись з тим, що в тлумаченні проблеми духовності, особливо її витоків, немає єдиної думки, а існують досить полярні погляди, колектив авторів вважає, що правомірно говорити про два різновиди духовності: релігійної та світської. Їх протиставлення, що стало традиційним, серйозно порушує єдність і цілісність духовного буття людини, заважає подоланню аморальних явищ в сучасному житті, тим більше, що християнської та світської думки загальний інтерес і спільне завдання — допомогти людині бути і стати людиною, усвідомити свою кровну єдність з іншими людьми й розділити відповідальність за їхню долю.

Поняття духовності вживається при характеристиці внутрішнього, суб'єктивного світу людини. Перш за все, духовність включає в себе розум, культуру мислення, рівень та якість знань, емоційний і моральний розвиток. На цьому духовність не вичерпується, оскільки це визначення підкреслює в духовному пріоритет раціонального, просвітницького, те, що можна досягти освітою. Звичайно, без усього цього неправомірно говорити про духовність, а й зводити її тільки до цих якостей також не можна. Сфера духовності ширше за обсягом і багатше за змістом, ніж сфера раціональності, раціонального освоєння світу. Головне в духовності не набуття знань, не кількість і не різноманітність їх, а їх зміст. Багатознання — це не показник духовності. Знання стають духовними, коли вони стають усвідомленим засобом осягнення сенсу зовнішнього та внутрішнього світу людини, засобом освоєння вищих цінностей, таких як істина, добро, краса.

Духовність — це здатність відчування, переживання сенсу цих цінностей, внутрішня, невимушена ззовні, готовність і можливість поступати, діяти в дусі цих вимог.

Духовність передбачає свободу особистості. Формуючи свою духовність, людина сходиться, піднімається саме до цих ідеалів і реалізує їх у своєму житті. При цьому вона виходить за рамки узкоемпіричного буття, долає свій егоїзм, корисливість. Людина знаходить совість, тобто найбільш високу міру моральності, яка визначає його духовний світ, духовну культуру. Люди більше різняться за духом, ніж біологічно й соціально. Духовний світ людини більш автономний і приховування, він має свої закономірності, які важко пізнавані.

Різні розуміння духовного і духовності, наявні як в релігійній так і в світській літературі, об'єднує одна спільна ознака. Духовне завжди пов'язується з виходом за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, своєкорисливості. Духовне припускає, що цілі й екзистенційні орієнтири особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей [6].

У традиційно філософському розумінні духовність включає три начала — пізнавальне, моральне й естетичне. Трьом відповідним здібностям людської природи відповідають три сфери духовної діяльності — творять наукове знання й філософію, моральність, мистецтво. Їм, у свою чергу, відповідають духовні цінності, їх зараховують до розряду вищих — істина, добро, краса. В історії людства виробились і три «чистих» типи духовних творців — дослідник (мислитель, мудрець, вчений), праведник (святий), художник (поет, композитор, музикант, живописець і т.д.). Всі ці сторони утворюють те, що називається духовним життям, духовним пошуком. За своєю суттю добро, істина і краса — екзистенційні константи в духовних шуканнях людей, різні способи здобуття одного і того ж — вищого сенсу життя, згоди з собою і світом, гармонії. І хоча взаємини їх між собою склалися дуже непросто в історії духовного життя людей, можна впевнено сказати, що моральність є ядром, нервом духовності.

Духовність, пофарбована високою моральністю, проявляється у відновленні та розвитку системи вищих гуманістичних цінностей, що визначають цілі, ідеали та смисли суспільного й індивідуального буття, в усвідомленні цінності людської особистості, її совісті, честі і гідності, самого людського життя. Духовність на початку відродження «сакральних» зон, не допускає цинізму, нігілізму і глумління над тим, що пов'язано або з антропологічними межами людського життя — священного народження, материнства, батьківства, дитинства, хвороби, смерті, або із сутнісними ознаками людського духовного образу, з втратою якого індивід може називатися «особою», але не людиною в сенсі морального, культурного, вільної людини.

Ми вважаємо, що поняття духовності ширше поняття релігійності і що духовність може носити цілком світський характер. Духовність — це шлях людини до самої себе, але не до «себе ідеального», а до «себе реального». Цей шлях проходить через розум і культуру. В такому випадку духовність розуміється як вертикаль росту людини. У зв'язку з цим ми виділяємо 3 рівні людської свідомості: 1 рівень — буттєвий (почуття, переживання, реальний стан душі); 2 рівень — рефлексивний (пошук змісту й значення цих почуттів людини, їх розуміння); 3 рівень — духовний (рівень свідомості, в якому відбувається діалог «Я» реального і «Я» ідеального).

У подібному діалозі людина знаходить своє власне «Я». Говорячи про духовність людини, необхідно мати на увазі його моральний лад, його здатність керуватися в своїй поведінці вищими цінностями та ідеалами. Духовність людини проявляється в її потребі та здатності пізнавати світ, самого себе, своє місце в світі, в прагненні створювати нові форми суспільного життя відповідно до пізнаних законами людської природи.

Однак визначати духовність лише як осередок вищих зразків людської культури у вигляді суспільно-історичних норм і цінностей було б помилкою, оскільки «через предметний зміст навіть вищих зразків культури ... індивідуальний дух явним чином не

виявляється. У нас з'являється впевненість, що він є, але що він є і як можливий — залишається невідомим. Але духовний рівень свідомості — це та особлива онтологія, до якої психологія торкалася лише зрідка, зміна ставлення до духовності аксіологічним (ціннісним і світоглядним) ракурсом її розгляду. Констатуємо, що свідомість людини має три складові (свідомість навколишнього, самосвідомість і духовне (трансцендентне) свідомість), розуміється: як розширюється, що виходить за межі безпосереднього буття цієї людини, її конкретних особистих завдань та інтересів, навіть задовольняти морально і правомірно коректними способами. Іншими словами, свідомість характерна потребою й умінням особистості розуміти своє місце в світі й суспільстві, в культурі, людської цивілізації, усвідомлювати свою єдність з ними, історією та майбутнім свого народу і всього людства.

Отже, духовність в цьому розумінні — вищий рівень культурного розвитку, що характеризує власне людське в певній людині, здатність керуватися в своїй поведінці вищими цінностями соціального й суспільного життя. Духовність відкриває людині шлях до любові, совісті, почуття обов'язку; до права, правосвідомості та державності; до мистецтва та художньої краси, до молитви й релігії. В абетці гуманістичного виховання духовність ми визначаємо як духовну сутність людини, протилежну його фізичної, тілесної сутності, як внутрішній, моральний світ людини.

Продовжуючи характеристику поняття «духовність» вважаємо, що духовність — це моральний початок в людині, який є втіленням усієї сукупності цінностей особистості для суспільства, для людей, для самого себе; це — відображення в психіці людини її буття, відображення його у свідомості, висока міра залучення до культури суспільства. Для більш детального розгляду цієї категорії необхідно торкнутися глибини й гнучкості розуму; височини почуттів, благородства душі, делікатності в ставленні до людей, прагнення поліпшити й облагородити свій внутрішній світ і навколишнє середовище. Критеріями духовності є поведінка людини, її ставлення до самого себе, до навколишніх людей, до праці, до любові, до суспільства і Батьківщини.

Відповідно до такого підходу, можливо намалювати портрет духовної особистості. Це людина, у якої сформована потреба в пізнанні світу та самопізнанні; благородство душі, безкорисливість, світоглядний пошук і розуміння сенсу життя; прагнення до добра й справедливості; потреба в красі, розуміння прекрасного; цілісність внутрішнього світу; позитивне і оптимістичне ставлення до життя; постійна готовність до роботи над самовдосконаленням особистості.

Російський вчений Б. Лихачов, вступаючи в полеміку з деякими сучасними філософами, не заперечує, що духовність вимірюється і освіченістю, і широтою кругозору, і розвитком розуму. Однак, як вважав Б. Лихачов, «в характері людини широкий кругозір може поєднуватися з обмеженістю душі, розвинений розум — з мізерністю серця, і тоді це вже свідчення бездуховності людини». Учений уточнював, що сутність такого явища, як духовність, найточніше передається поняттями гуманність, людяність, добротата. Він під духовністю пропонує розуміти ідеальну потребу пізнання людиною сутності свого призначення, в котрій виражається прагнення особистості подолати кінцівку свого віку, а також потреба будувати взаємини з навколишнім світом на основі єдності краси, добра й істини [26].

Усі розглянуті вище підходи до тлумачення поняття «духовність» представляються нам правомірними, оскільки відображають складність і багатоаспектність досліджуваного явища. Ми схильні розглядати духовність людини як синтетичну категорію, як тонке і складне єднання багатьох якостей людської особистості, як щось, що підтримує її цілісність.

Отже, можна говорити, що духовність — це ідеальна потреба пізнання людиною сутності свого призначення, в якій виражається прагнення особистості подолати кінцівку свого буття, а також необхідність будувати взаємини з навколишнім світом на основі єдності свободи, любові, творчості, краси, добра й істини.

Висновки

Розглядаючи духовність як мету, принцип і результат виховання особистості, ми створюємо передумови вирішення проблеми духовної кризи. Розуміння духовності як способу людського існування створює можливість його педагогічного інструментування за допомогою поетапного «оволодіння» дитиною власної духовної сутності, набуття екзистенціальних цінностей, смислів життя. Аналіз генезису «духовність людини», проведений на основі досягнень світової та вітчизняної філософії, допоміг нам визначити власний погляд на його зміст як на спосіб людського існування.

Ми виходили з того, що філософське розуміння життя людини як прояви екзистенції пояснює внутрішній механізм розвитку духовності, оскільки екзистенція — спосіб буття людської особистості — являє собою «відкриту можливість», конкретну неповторну особистість. Водночас, песимістичний погляд класичного екзистенціалізму на безперспективність людського існування в земному світі може бути знятий за допомогою духовної орієнтації життя людини на абсолютні цінності. Таким чином ми визначилися в понятті «духовність людини», сутність якої полягає в проявленні готівкової (початкової та повної) екзистенції за допомогою реальної (тут і тепер) і можливої (тепер і там) екзистенцій з орієнтацією на абсолютні цінності. Виходячи з цього, можна визначити механізм духовного розвитку як спосіб подолання себе для більш поглибленого усвідомлення своєї екзистенції. Людина, з одного боку, перетворює себе в предмет пізнання, з іншого, знаходить себе в напрузі «прикордонних ситуацій».

Філософський аналіз дав нам можливість висловити категорію «духовність» через поняття «екзистенція». Такий прийом використаний нами для того, щоб обґрунтувати парадигму виховання духовності, здійснивши прорив у педагогічній свідомості з цієї проблематики. Допустимість такого переакцентування продиктована не стільки зовнішніми причинами, скільки нашим розумінням суті екзистенції як способу буття людської особистості.

Характеристиками духовності є: діхо-томічність людської сутності (коливання і баланс між добром і злом), гармонія (баланс) між ірраціональним і раціональним (душею і свідомістю), гармонія (баланс) між вітальною та духовною сутностями (урівноваження фізіологічних потреб і «вимог» суб'єктивного духу), інтенція до абсолютних цінностей.

Методологічний аспект виховання духовності, укладений в теорії формування цінностей, яка вказує, що цінність може виникнути тільки в об'єктно-суб'єктному відношенні. Цінності і смисли життя виникають в процесі реалізації відносин з «життям», отже, для формування екзистенційних цінностей людині необхідно мати відносини з іншим носієм адекватної життя.

Отже, духовність реалізується в прагненні до сенсу життя (С. Франк, В. Франкл, Б. Братусь, В. Слободчиков та ін.). Дослідження допомогло нам зробити висновок, що психологічними основами суб'єктивного духу людини є її здатність до самотрансценденції (А. Маслоу, В. Слободчиков). Духовність є ціннісно-сисловою підставою людського існування, реальність якого підтверджується тим, що його відсутність зводить людину до рівня чисто біологічного тваринного виду, до рівня живих організмів.

Найбільш продуктивним для теорії виховання духовності, на нашу думку, є сам підхід до людського життя через призму цінностей (Б. Братусь, С. Франк, В. Франкл, А. Маслоу та ін.). У своїх міркуваннях ми виявили, що об'єктивація цінностей призводить до того, що вони існують у вигляді значень незалежно від конкретної людини, однак їх присвоєння у вигляді смислів не просто є можливим, а й стає необхідною

умовою людського існування. Це положення визначено в дослідженні як психологічне підґрунтя у вихованні духовності, оскільки націлює педагогів на організацію спільного пошуку смислів з учнем. Кожна ситуація несе в собі свій сенс, різний для різних людей, але для кожного він є єдиним, неповторним та істинним. Від особистості до особистості, від ситуації до ситуації змінюється зміст. У цьому полягає його динамічність і оптимістичність, оскільки характеристики задаються соціокультурним оточенням, а його освоєння демонструє людині власні потенційні духовні сили існування.

У цьому випадку процес виховання духовності дітей може бути представлений як смислопоіскова взаємодія суб'єктів — носіїв екзистенції (дитина — вихователь), що включає такі етапи: визначення мети, переживання (формування «образів» абсолютних цінностей), осмислення, відносин, саморефлексії, моделювання й «подолання» відкритої екзистенціальної перспективи).

Якщо механізми виховання духовності поділяються на об'єктивні — аксіосфери культури — і суб'єктивні — аксіосфери особистості, то надання педагогічної допомоги в процесі самовизначення особистості в світлі об'єктивних цінностей та отримання на їх основі особистісних смислів є педагогічним механізмом виховання духовності дітей.

Умови успішності процесу виховання духовності включають культуурообразно цілепокладання, особистісно орієнтоване на освіту, гуманітарно-творче виховання і суб'єктно-орієнтовану діагностику. Згідно з проведеним аналізом поняття «духовність», спираючись на частоту вживання, окремі його ознаки можна розташувати в послідовності: свобода, добро, сором, жалість, любов, творча активність, істина, розум, воля, інтелект. Ядром духовності вважається «моральність».

«Моральність» розуміється нами як доброзвичайність, згода з абсолютними законами правди, боргом, честю, чистою совістю громадянина. Філософській енциклопедичний словник визначає «моральність» як мораль, як один із способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві. Виховання можна розглядати як незамінний інструмент навчання моральності. «Моральність» — слово, що виникло в українській мові як синонім латинського «мораль» (*mosmoris*) — звичай, вдача, і грецького «етика» (*ethos*) — звичай, вдача, характер. Розрізняючи поняття «мораль» і «моральність», Гегель визначив мораль як сферу суб'єктивних уявлень людини про добро і зло та інші етичні цінності, мотиви поведінки, цілі й наміри, а «моральність» — як практичні звичаї, об'єктивовану мораль. Як сутність моралі, «моральність», на думку Гегеля, має вищий смисл, бо означає здатність людини творити добро не за зовнішнім примусом, а завдяки внутрішній свідомості та добровільності, а тому збігається з моральною свободою особи.

У «Словнику» С. Ожегова — «моральність — правила, що визначають поведінку, духовні та душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також виконання цих правил, поведінка». Словник з етики тлумачить моральність: Як практичні вчинки, звичаї, традиції ... сферу «моральної свободи особистості, коли громадські та загальнолюдські вимоги збігаються з внутрішніми мотивами ... ».

У «Словнику синонімів» етика, мораль і моральність представлені як синонімічні поняття. Водночас моральність визначається як сфера свідомості, цінностей, ідеалів і пов'язаних з ними практичних вчинків, при здійсненні яких людина до іншої людини ставиться, як до себе, а до себе — з погляду іншого; якість особистості, що є поряд з інтелектуальністю, інтелігентністю та іншими визначеннями її духовної культури.

В «Українському педагогічному словнику» мораль і моральність охарактеризовані як етичні поняття, які в широкому розумінні є синонімами.

Певною мірою ми погоджуємося, що моральність, її принципи — це не тільки і не стільки способи регулювання громадського порядку, скільки кошти духовного розвитку людини. Так, в розряд моральних якостей в різний час зараховувалися політичні (пролетарський інтернаціоналізм, патріотизм), соціальні (колективізм, громадський обов'язок), ідеологічні (переконання, підпорядкування), правові (дисциплінованість, старанність). Однак цього недостатньо.

В «Енциклопедії освіти» моральність розглядається як характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами. У радянській етичній літературі робилися спроби смислового роз'єднання понять «мораль» і «моральність»: 1) мораль як форма поведінки, що практикується; 2) мораль, закріплену традицією і віковою звичкою; 3) мораль на рівні її суспільних проявів — на відміну від моралі як феномену культури, форми мотивації індивідуальної поведінки, особистісної установки об'єктивних і безумовних норм.

У зміст морального виховання слід включати і совість, сором, скромність, співчуття, милосердя, непримиренність до зла, любов, відповідальність за свої справи і слова. Отже, моральність — це духовні та душевні якості, необхідні людині в суспільстві, а також виконання правил поведінки людини. Православні автори під духовно-моральним вихованням розуміють процес сприяння духовно-моральному становленню людини, формуванню моральних почуттів і якостей (совісті, обов'язку, віри, відповідальності, громадянськості); моральної позиції (здатності до розрізнення добра і зла, прояву любові, готовності до подолання життєвих випробувань); моральної поведінки (готовності служіння людям і Батьківщині, прояв духовної розсудливості, слухняності, доброї волі).

Отже, базовими поняттями для визначення духовно-морального виховання дітей виступають «духовність» і «моральність». Духовність є багатоаспектним поняттям і найчастіше використовується в релігії, у релігійному й ідеалістично орієнтованій філософії. Проте не слід ототожнювати духовність з релігійністю, цим самим ми відлучаємо від духовного розвитку значну частину людства. Духовність — це прерогатива не лише релігії, вона завжди була пов'язана з гуманістичними цінностями. Духовність — це інтелектуальна природа, внутрішня моральна сутність людини, протилежна його фізичній, тілесній сутності.

Якщо духовність — це набуття сенсу і є показником існування певної ієрархії цінностей, цілей і смислів, в ній концентруються проблеми, пов'язані з вищим рівнем духовного освоєння світу людиною, то моральність є визначенням духовної культури особистості, що задає міру та якість свободи самореалізації людини, тоді духовно-моральне виховання дітей можна розуміти як цілеспрямований процес з формування внутрішніх установок, понять, принципів, що визначають поведінку, духовні якості, інтелектуальну сферу особистості, необхідні їй для усвідомлення власного місця в світі, розвитку та самореалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко А. П. Природа духовності / А. П. Алексеєнко. — Х. : Факт, 2004. — 238 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. — М. : Республика, 1994. — 480 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. Кн. 1. — 278 с. ; Кн. 2. — 342 с.
4. Богуш А. М. Дефініції “духовність” і “моральність” в аспекті національного виховання в Україні / А. М. Богуш // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: зб. наук. пр. — К., 2000. — Кн. 1. — С. 18–23.
5. Братусь Б. С. Должное неизбежно связано с сущим / Б. С. Братусь // Человек. — 1998. — № 4. — С. 67–75.
6. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки / О. І. Вишневський. — Дрогобич : КОЛО, 2003. — 528 с.
7. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В. В. Зеньковский. — М. : Изд-во Свято-Владимирского братства, 1993. — 224 с.

8. Зинченко В. П. Человек развивающийся / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. — М. : Триада, 1994. — 300 с.
9. Знаков В. В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В. В. Знаков // Вопросы психологии. — 1998. — № 3. — С. 105–114.
10. Ильин И. А. Собрание сочинений: в 10 т. / И. А. Ильин. — М., 1994. — Т. 3. — 592 с.
11. Каган М. С. О духовном / М. С. Каган // Вопросы философии. — 1985. — № 9. — С. 92–95.
12. Крымский С. Б. Контуры духовности. Новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. — 1992. — № 12. — С. 21–22.
13. Лавриченко Н. Категорії “соціальність”, “духовність” і “моральність” в сучасній педагогічній науці / Н. Лавриченко // Шлях освіти. — 2003. — № 1. — С. 7–11.
14. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: основы этики / Н. О. Лосский. — М. : Политиздат, 1991. — 368 с.
15. Нечипоров Б. В. Введение в христианскую психологию / Б. В. Нечипоров. — М. : Школа-Пресс, 1994. — 192 с.
16. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. — К. : Пед. думка, 2001. — 516 с.
17. Педагогический энциклопедический словарь / под ред. Б. М. Бим-Бад. — М. : Большая российская энциклопедия, 2003. — 527 с.
18. Силуянова Н. В. Духовность как способ жизнедеятельности человека / Н. В. Силуянова // Философские науки. — 1990. — № 12. — С. 100–104.
19. Слободчиков В. И. Психология человека / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. — М. : Школа-Пресс, 1995. — 383 с.
20. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. — М. : Республика, 1992. — 511 с.
21. Шевченко А. И. Нравственные критерии современных технологий // Человек и христианское мировоззрение. — Симферополь, 2001. — № 6. — С. 326–328.
22. Шевченко Г. П. Духовні цінності / Г. П. Шевченко // Педагогічна газета — 2001. — № 4. — С. 11.
23. Юзвак Ж. Духовність: погляд психолога / Ж. Юзвак // Початкова школа. — 2000. — № 3. — С. 5–7.
24. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини / П. Юркевич // Основа. — 1993. — № 3. — С. 163–164.
25. Ярмусь С. Досвід віри українця: вибрані твори / С. Ярмусь ; упоряд. А. Колоний. — К. : Світ знань, 2002. — 512 с.

Сиданич И. Л.

ДУХОВНОСТЬ И НРАВСТВЕННОСТЬ: ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Осуществлена попытка исследовать дефиниции «духовность» и «нравственность» в истории национального образования. Анализируются взгляды философов, психологов и педагогов с целью определения сущности данных понятий.

Ключевые слова: религиозная и моральная духовность, нравственность, психологический аспект духовности, история образования.

Sidanich I. L.

SPIRITUALITY AND MORALITY: PHENOMENOLOGICAL ASPECTS

An attempt to investigate the definition «spirituality» is carried out in the article. The ideas of philosophers, psychologists and teachers are analysed with the purpose of determination the essence of this phenomenon.

Key words: morality, philosophical conception, religious and moral spirituality, psychological aspect of spirituality.